

## ایران، دیوار حائل در دوره قاجار

۳ بهمن ۱۴۰۳ ساعت ۱۰:۴۸

مهم‌ترین ویژگی در تبدیل ایران به دیوار حائل، عوامل جغرافیایی بود. ایران در جایگاهی قرار گرفته بود که قدرت‌های نوپا یا کهن استعماری هر روز به شیوه‌ای خاص، برای نفوذ هر چه بیشتر در دیگر کشورها و کسب قدرت و البته ثروت بیشتر، بیش از پیش می‌کوشیدند. در این بین موقعیت خاص جغرافیایی و تاریخی ایران، آن را در معرض توجه بیشتری قرار داده بود.

در دوره قاجار (۱۷۸۹-۱۹۲۵)، ایران به منزله دیوار حائل تلقی می‌شد. استفاده از این عنوان به دلیل آن بود که ایران یک سد مهم میان دو قدرت بزرگ امپراتوری آن زمان یعنی انگلیس (بریتانیا) و روسیه محسوب می‌شد. بدین معنا که هر دو کشور روسیه و انگلیس از ایران به عنوان دیواری در برابر زیاده‌روی‌های استعماری رقیب خود استفاده می‌کردند. این وضعیت تبعات خاصی برای ایران داشت. از جمله آنکه ایران را وارد بازی سیاسی میان دو کشور یعنی «بازی بزرگ» کرد. وارد شدن اجباری ایران به این بازی و ایفای نقش دیوار حائل، متأثر از اهمیت جغرافیایی، دسترسی به مسیرهای تجاری، منافع اقتصادی و عوامل فرهنگی و اجتماعی ایران بود.

### اهمیت جغرافیایی

مهم‌ترین ویژگی در تبدیل ایران به دیوار حائل، عوامل جغرافیایی بود. ایران در جایگاهی قرار گرفته بود که قدرت‌های نوپا یا کهن استعماری هر روز به شیوه‌ای خاص، برای نفوذ هر چه بیشتر در دیگر کشورها و کسب قدرت و البته ثروت بیشتر، بیش از پیش می‌کوشیدند. در این بین موقعیت خاص جغرافیایی و تاریخی ایران، آن را در معرض توجه بیشتری قرار داده بود. ایران که به نوعی چهار راه ارتباط شرق و غرب و به تعبیر آن زمان دروازه هندوستان بود، تحت تأثیر همین موقعیت، قدرت‌های استعماری را متوجه خود کرد.<sup>[۱]</sup> بر این اساس و از نظر تاریخی، روسیه قصد داشت وصیت پطر کبیر مبنی بر دستیابی به آب‌های گرم خلیج فارس را محقق کند و از این طریق به مناطق اطراف خود از جمله افغانستان و ایران نیز نفوذ کند. این در حالی بود که بریتانیا به دنبال محدود کردن نفوذ روسیه بود. جالب آنکه تمام این اهداف، از طریق تسلط بر ایران که مهم‌ترین راه نفوذ به هند بود، تحقق می‌یافت. طبیعتاً در این شرایط، ایران اهمیت جغرافیایی خاصی داشت.

### دسترسی به مسیرهای تجاری

ویژگی دسترسی به مسیرهای تجاری نیز با موقعیت جغرافیایی ایران گره خورده بود. ایران از نظر تاریخی، بر سر راه جاده ابریشم قرار داشت و به عنوان پل ارتباطی میان شرق و غرب عمل می‌کرد. بنابراین کنترل بر ایران و مسیرهای تجاری آن، می‌توانست

منافع اقتصادی سرشاری را به همراه داشته باشد. این ویژگی نیز باعث شده بود تا ایران به مانند دیوار حائل در برابر رقابت‌های اقتصادی روسیه و انگلیس عمل کند.

### عوامل فرهنگی و اجتماعی

در میان عوامل فرهنگی و اجتماعی، جمعیت متنوع و عوامل مذهبی از دیگر عوامل موثری در تبدیل ایران به دیوار حائل بودند: جمعیت متنوع

ایران از قدیم الایام چشم انداز قومی و فرهنگی متنوع داشته است. این چشم انداز در زمان قاجار نیز همچنان پابرجا بود. چنانچه در نواحی مرکزی مردم شهری به فارسی روستاییان به فارسی، بختیاری، لری و یا ارمنی و قبایل چادر نشین هم به زبان‌ها و لهجه‌های بختیاری، قشقایی، بلوچی، عربی و یا ممسنی صحبت می‌کردند. در ایالات ساحل خزر روستاییان به گیلکی تالشی یا مازندرانی و مردم شهر نشین به زبان فارسی و ترکی آذری و قبایل به زبان کردی یا ترکی ترکمنی صحبت می‌کردند... [۲] وجود اقوام مختلف اعم از فارس، کرد، آذری و غیره باعث می‌شد که قدرت‌های خارجی به راحتی و با توسل به ترفندهای مختلف بتوانند از اختلافات داخلی بهره برداری کنند.

### عوامل مذهبی

ایران از نظر مذهبی نیز دارای تنوع زیادی بود. جمعیت عمدتاً شیعه مسلمان ایران با مناطق سنی نشین امپراتوری عثمانی در غرب و امپراتوری روسیه در شمال در تضاد بود. تقسیم بندی کلی جمعیت شامل اکثریت مسلمان و اقلیت غیر مسلمان بود. اقلیت عبارت بود از ۱۱۰,۰۰۰ ارمنی ساکن اصفهان و حومه آن، تهران، تبریز، همدان و اراک؛ ۱۳۸۰۰۰ آشوری نسطوری و کاتولیک آذربایجان غربی؛ ۳۲۰۰۰ یهودی ساکن شهرهای بزرگ و ۲۰,۰۰۰ زرتشتی که در کرمان، یزد و تهران گرد آمده بودند. [۳] این ویژگی مذهبی نیز لایه دیگری به پویایی ژئوپلیتیک اضافه می‌کرد، زیرا هر دو امپراتوری به دنبال تأثیرگذاری بر رهبران مذهبی و جوامع داخل ایران بودند.

### تبعات قرار گرفتن ایران به عنوان دولت حائل

قرار گرفتن ایران به عنوان دولت حائل، تبعات سیاسی و اقتصادی زیادی را به همراه داشت. از جمله این تبعات می‌توان به ورود ایران به بازی بزرگ، تبعات اقتصادی و سیاسی اشاره کرد:

### ورود ایران به بازی بزرگ

رقابت بین بریتانیا و روسیه در طول قرن نوزدهم نقش مهمی در شکل گیری ژئوپلیتیک آسیای مرکزی داشت. هر دو امپراتوری به دنبال گسترش نفوذ خود در منطقه بودند و ایران به عنوان سرزمینی حیاتی تلقی می‌شد که می‌توانست مانع این جاه طلبی‌ها شود. در نهایت سیاست‌های توسعه طلبانه امپراتوری بریتانیا در قرن نوزدهم در شرق، به ویژه در منطقه خلیج فارس، ایران، آسیای مرکزی، افغانستان و هندوستان باعث آغاز رقابت‌های شدید و گسترده‌ای با روسیه شد که به «بازی بزرگ» معروف گردید... در سیاست‌های مداخله جویانه و رقابت آمیز دولت بریتانیا تلاش شد تا با هر وسیله ممکن راه‌های منتهی به هندوستان در اختیار

ارتش انگلیس قرار گیرد؛ بنابراین کشورهای ایران، افغانستان از اهمیت و جایگاه خاصی در معادلات سیاسی انگلستان برخوردار بودند.<sup>[۴]</sup>

#### تبعات اقتصادی

رقابت روسیه و انگلیس از ایران، تنها به جنبه‌های سیاسی محدود نبود؛ بلکه دو کشور در راستای کسب امتیازات اقتصادی نیز دست به رقابت گسترده‌ای زدند و توانستند قراردادهای اقتصادی زیادی را به ایران تحمیل کنند. دریافت امتیاز بانک شاهنشاهی، امتیاز خرید و فروش تنباکو، امتیاز استخراج کلیه معادن فلزات، امتیاز رویترا، امتیاز دارسی و... تنها برخی از این امتیازات هستند.

#### تبعات سیاسی

دخالست مستقیم انگلیس و روسیه در امور سیاسی ایران را می‌توان از مهم‌ترین تبعات سیاسی قرار گرفتن ایران به عنوان دولت حائل دانست. بر این اساس، انگلیس و روسیه در تعیین و یا برکناری بسیاری از مقامات قاجاری و یا تحقق نهضت مشروطه و حتی شکست آن دخالت مستقیم داشتند و با مداخلات خود، رسماً ایران را به کشوری نیمه‌استعماری تبدیل کردند.

#### سخن نهایی

نقش ایران به عنوان دولت حائل بین انگلستان و روسیه در دوره قاجار چند وجهی بود و ابعاد جغرافیایی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی را در بر می‌گرفت. با این حال، موقعیت استراتژیک ایران، آن را به یک منطقه حیاتی مورد علاقه برای هر دو امپراتوری تبدیل کرده بود. تا جایی که هدف هر دو کشور، حفظ نفوذ خود و جلوگیری از به دست آوردن جای پای دیگری بود. این وضعیت نقش مهمی در سرنوشت سیاسی و اقتصادی ایران داشت. بدین معنا که سلسله قاجار، در حالی که با چالش‌های داخلی دست و پنجه نرم می‌کرد، به مرکز یک کشمکش ژئوپلیتیکی نیز راه یافت و هزینه‌های سیاسی و اقتصادی زیادی را متحمل شد.

[۱] - ایران و استعمار انگلیس (مجموعه سخنرانیها، میزگرد و مقالات، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۸۸، ص ۴۶۳

[۲] پرواند آبراهامیان، ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی، تهران، نشر نی، ۱۳۹۲، ص ۲۱

[۳] - آبراهامیان، همان، ص ۲۱

[۴] محمد ستوده آرانی، سیاست خارجی قدرت‌های بزرگ، قم، جامعه المصطفی، ۱۳۹۳، ص ۱۸۷

آدرس مطلب :

<https://www.cafetarikh.com/news/۴۹۹۷۶/قاجار-دوره-حائل-دیوار-ایران>